

**ПРАКТИКИ ЗА ОСВЕЩАВАНЕ, НАТРУПВАНЕ НА СВЯТОСТ
И КОЛЕКТИВНО КТИТОРСТВО В СРЕДНОВЕКОВНО ТЪРНОВО
ПРЕЗ XIV В. ПО ДАННИТЕ
ОТ ЦЪРКВА № 22 В КРЕПОСТТА ТРАПЕЗИЦА**

Деян Рабовянов
(НАИМ – БАН)

**PRACTICES OF CONSECRATION, ACCUMULATION
OF SANCTITY AND COLLECTIVE KTETORSHIP
IN MEDIEVAL TARNOVO IN THE 14TH CENTURY ACCORDING TO
THE DATA FROM CHURCH NO. 22 IN THE TRAPEZITSA FORTRESS**

Deyan Rabovyanov

National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: The study presents an example of temple consecration practices in the Second Bulgarian Empire, rarely recorded in archaeological research. In the temple built in the 1330s, Church No. 22 in the Trapezitsa Fortress (the second fortified core of Tarnovo, the capital of the Empire), nearly 20 objects of Christian art and cult were discovered, which had been used for the consecration of this temple and for the accumulation of sanctity. Their varied composition and age, as well as the urban environment of Church No. 22, which was the parish church of a large district in the southern part of Trapezitsa, indicate that the construction and maintenance of this building was probably accomplished by an act of collective patronage by the inhabitants of the city.

Keywords: Tarnovo; church; consecration; relics; founders.

Крепостта Трапезица е едно от двете укрепени ядра, оформящи столицата на Второто българско царство Търновград. Масивните крепостни стени, чието строителство приключва в 30-те год. на XIII в., ограждат площ от близо 70 дка, която през XIV в. е вече запълнена с жилищни квартали, църкви и манастири, административни, военни и стопански сгради, обединени от развита улична мрежа (обр. 1.) (Рабовянов 2020). Значението на крепостта, сравнено с това на съседния Царевец, се отразява и от съвременниците ѝ, които я наричат „славния град Трапезица“¹.

¹ Най-пълният анализ на писмените извори и на проблема за името на Трапезица бе осъществен от проф. Иван Добрев (Добрев 2010).

При проучването на Трапезица, започнало още през 1879 г., акцентът е паднал върху многобройните ѝ църкви. Доскоро обаче липсваше паметник, проучен с модерни методи. През последната проучвателска кампания, започнала през 2007 г. и продължаваща и досега, се разкриха четири неизвестни църкви със зидария на глинена спойка. С тях общият брой на известните храмове на Трапезица достигна 20 (обр. 1.). За тези новоразкрити църкви с основание се допускаше, че са играли ролята на енорийски храмове, но единствено Църква № 22 в южната част на цитаделата бе проучена в средата ѝ, което позволи да се онагледят тази роля (обр. 2.). Тя се намира в ключово за градската среда на Трапезица място². Християнският храм е на кръстовището на двете главни улици, които малко след обединяването си влизат в Югозападната порта на крепостта. Църква № 22 (обр. 3.) е построена след полагането на уличните трасета в 30-те год. на XIV в. Има типичния за периода опростен план. Тя е еднокорабна, едноапсидна, с притвор от запад, с размери 15 м дължина и 6,20 м ширина. Заедно с галерията си от север е имала площ от ок. 120 кв. м, но дори без нея се явява четвъртата по големина на Трапезица след Църкви № 8, 2 и 3. Градежът ѝ е от ломен камък със спойка от глина и като се изключи стенописването ѝ отвътре, украсата ѝ е била скромна.

Най-важната информация, извлечена от Църква № 22, разкрива използваните във Второто българско царство религиозни практики за освещаване на храмове и натрупване на святост. В немалка степен това се дължи на възможността църквата да бъде проучена с археологически методи през съвременния период. Именно тази информация, за съжаление, е безвъзвратно загубена при повечето други храмове на Трапезица, разкопани през далечните 1879, 1884 и 1900 г.³

Значение за запазването на „погребаните“ в Църква № 22 реликви има и специфичната ѝ история. Реконструкцията на храма през 70-те год. на XIV в. е повдигнала нивото в него и е „изолирала“ религиозните находки от посегателства. Роля е изиграло и бързото изоставяне на църквата и превръщането ѝ в кариера за строителен материал за близкия квартал от Османския период (края на XIV – първа пол. на XV в.). Това е довело до „забравяне“ на депозираните в нея реликви, които въпреки тежките разрушения са се запазили в своята цялост. По този начин Църква № 22 предоставя най-многобройната и разнородна група паметници на християнското изкуство и култ, която може да се свърже с практиките за освещаване и трупане на благодат сред проучените храмове на Второто българско царство (XII–XIV в.)⁴.

² Предстои и цялостната монографична публикация на Църква № 22 от Д. Рабовянов и колектив.

³ Показателно е, че и при другите новооткрити през последната археологическа кампания на Трапезица църкви – № 19, 20 и 23, също бяха открити подобни ситуации. За тях виж Тотев, Ботева 2018.

⁴ За сравнение виж: Тотев, Ботева 2018; 2019.

Местоположение на християнските находки от Църква № 22

От съществено значение за разбиране на функцията на разглежданите паметници от Църква № 22 бе тяхната среда. Причина за това е, че характерът на предметите не изключва те да могат да се свържат и с живота и функционирането на храма и неговия некропол. Всъщност именно по този начин могат да бъдат разглеждани и немалка част от находките, откривани при изследването на средновековните църкви в България. Това прави анализа на местонамирането на находките от Църква № 22 особено важен.

Анализът на археологическата среда показва, че в изследваната църква могат да се разграничат три групи находки, които са пряко свързани с практиките на депозиране на реликви за освещаване. Това са: 1) най-голямата група находки в сегмента между олтарната маса и апсидата; 2) предметите, поставени под раклата или шкафа, играл ролята на дяконикон до южната стена на сградата, и 3) единичните предмети, целенасочено вградени в подложките на пода в олтарната част (обр. 3., 4.).

Излишно е да се припомним значението на олтарната маса като елемент на храма. Неслучайно именно зад него бе открит и основният депозит от предмети на християнското изкуство и култ. Значението на находката и местонамирането ѝ ще намерят обяснение по-долу. Тук е важно да се обърне внимание на някои наблюдения по време на разкопките, които обясняват процеса на поставяне на предметите зад олтара. Там, между тила на стълба на масата и вътрешното лице на апсидата, се оформя тясно пространство⁵ (обр. 3., 4.). В запълнителя на това пространство паметниците на християнското изкуство лежаха на редове един върху друг. Те са: два бронзови реликварни кръста; четири половини от подобни реликварни кръстове; рамо от бронзов процесияен кръст, към който трябва да се отнесат и два пръстена, които са били част от украсата му; железен хоругвен кръст; касетъчен нагръден кръст от медна сплав с украса от стъклени перли. Всички те са с датировки между X и XII в. Близо до дъното на „камерата“ се откриха и повечето фрагменти от най-забележителния паметник в тази впечатляваща колекция, а именно почти цяла стеатитова икона от X–XI в. На нея е изобразен, изправен в цял ръст, Архангел Гавраил, представен в императорско одяжание и държащ скипър. Липсата на ок. ¼ от иконата показва, че при поставянето ѝ зад олтара тя вече не е била в своята цялост. На нивото на най-горните находки бе намерена почти цяла глазирана чаша, обърната с дъното нагоре. Тя носи белезите на съвременната на строежа на Църква № 22 търновска керамика. Не е изключено да е участвала в свързан с полагането им зад олтара ритуал. Всъщност този съд е и най-новият от всички предмети, открити в „камерата“ зад олтарната маса. С подобна датировка

---

⁵ Опората за олтарната маса на Църква № 22 плътен стълб с размери 0,90 на 1 м и запазена височина 0,40 м, съставен от пресована глина, измазана отвън с бяла мазилка.

и вероятно също участвал в ритуала, е и един керамичен диск, оформен чрез изтъркване от тухла. Всички тези находки се откриха в южната половина на тесния сегмент зад олтарната маса. На тяхното ниво, но в северната част на „камерата“ бяха намерени още няколко фрагмента от глазираната чаша и стеатитовата икона, а в самия северен ъгъл на сегмента и един плосък меден кръст с отвори за пришиване.

Анализът на находките, открити в „камерата“ зад олтарната маса, води до няколко извода. На първо място, находката е разнообразна като състав и включва основно реликварни кръстове и няколко други свещени предмети като хоругвен и процесияен кръст и икона. Всички те са значително по-стари от времето на поставянето им (и на строежа на Църква № 22) и носят следи от дълга употреба. С голяма доза вероятност може да се приеме, че предметите са били поставени в торба и така са били сложени зад стълба на олтарната маса. За това свидетелства плътното им прилягане на редове един над друг и групирането им в южната половина на „камерата“. Можем само да гадаем дали чашата и керамичния диск са били вътре в торбата, или по-скоро са били положени върху нея след изпълняването на определени ритуали. Именно чашата с керамичния диск са предметите, които „не пасват“ на групата и за разлика от останалите вероятно са синхронни на Църква № 22. В тази връзка прави впечатление отдалечеността на малкия кръст за пришиване или приковаване на север от групата находки. Дали това се дължи на малкото му тегло и последвало разместване, или той е бил пришит към повърхността на торбата, съдържаща реликвите? Очевидно въпросът ще остане без отговор.

Цялата група находки бе открита върху тънък слой пръст. Рохкавият запълнител в долните 0,20 м от „камерата“ поставя въпроса дали торбата с реликвите не е била поне частично заровена, за да стои изправена в южната половина на пространството. Само така може логично да се обясни защо находките са концентрирани там, а не са се разпилели и на север по дъното. Намирането на фрагменти от рамката на стеатитовата икона и чашата и на север от струпването от предмети обаче говори за това, че „погребването“ на торбата с реликвите вероятно не е било цялостно.

Самата позиция на находките – в тесен сегмент зад широкия ок. 0,90 м стълб на олтарната маса, който наред с това се е издигал още поне 0,50 / 0,60 м над горната им част, ги прави трудно достижими. Всъщност те най-вероятно са били изцяло недостъпни, тъй като „камерата“ зад стълба на масата е била покрита от мраморната плоча, служеща за нейн плот, която бе намерена фрагментирана в наоса. Оформящата се на едната ѝ страна извивка ясно показва, че плочата е била предвидена да се долепи плътно отвътре на дъгата на апсидата⁶. Особеностите на средата са доказателство, че след нейното поставяне

⁶ Подобна ситуация и идентично оформяне на плота на престола виждаме и при Църква № 13 на изток от цитаделата на Червен (Йорданов 2012: 464–466, обр. 2, 3; Йорданов, Хаджиев 2012: 175–177).

групата от реликви е била вече недостъпна. Тя вероятно се е запазила в този си вид от построяването на храма до неговото изоставяне.

Подобна е ситуацията и при другата група реликви, открити под липсващ дървен елемент до южната стена на храма в рамките на олтарното пространство (обр. 3., 4.). За наличието на тази дървена ракла или шкаф свидетелстват както оставеното без хоросанова замазка правоъгълно петно в югоизточния ъгъл на сградата, така и своеобразната „траншея“, запълнена с по-рохкава пръст, която е отбелязана тук в по-късното подово ниво на храма. За дървения елемент в олтарната част на Църква № 22 може да се допусне с голяма доза вероятност, че е изпълнявал функцията на дяконикон. В раклата или шкафа до южната стена на църквата е можело да се съхраняват участващите в свещената служба съдове, книги и облекла, а наред с тях и други значими или ценни притежания на храма. Макар че значението на тази част не може да се сравни с това на Светия престол или протезиса, то все пак не е било маловажно за строителите и ползвателите на Църква № 22. За това свидетелстват и откритите под него предмети на християнското изкуство и култ. Те са били заровени под дървения шкаф в горните 0,10 м от заварения пласт.

Като цяло материалите от това пространство не са толкова хомогенни, колкото тези открити зад олтарната маса. Част от находките са заварени тук или са попаднали при строителните интервенции. Фрагментите от стъклена чашка биха могли да са принадлежали и на кандило. Това евентуално ги натоварва с религиозно съдържание. Със сигурност обаче три предмета изпъкват както с пряката си обвързаност с християнския култ и високата си художествена стойност, така и с липсата на друго обяснение за попадането им тук освен като реликви, свързани с освещаването на храма.

Сред тях украсената с набождане бронзова кука с основание може да се определи като част от конструкцията на полиелей. Обвързаността ѝ с църковната среда и извършваните в нея тайнства е несъмнена. Далеч по-голяма стойност както художествена, така и като реликва притежава позлатената бронзова фигурка на светец. Украсена в техниката на Лиможкия емайл и изработена в първите десетилетия на XIII в., тя е украсявала капака на сандъче реликварий или на престолен кръст (Rabovyanov 2021).

Безспорно най-впечатляваща е сребърната позлатена пластина с размери 3,5 на 2,1 см, върху която с клетъчен и ямъчен емайл е представен Христос Пантократор⁷. Техниката на изработка, иконографията и стилистиката на образа позволяват пластината от Трапезица да се определи като произведена в константинополско ателие в рамките на XII в. Формата и размерите ѝ я обвързват с обков за книга или икона, реликварий или нагръден медальон. По-малко

---

⁷ Този паметник на византийското изкуство бе открит в много лошо състояние. Изказвам благодарност на дин И. Чокоев, който възвърна блясъка на този уникален за България предмет. Емайлът от Църква № 22 ще бъде публикуван отделно (Rabovyanov, Чокоев 2023).

вероятно е да е била вградена в други представителни предмети като например богослужбени съдове. На даден етап пластината е била преработена за вграждане в друг предмет.

Макар и много по-малко, находките под раклата до южната стена на Църква № 22 могат да се сближат с тези зад олтарната маса. И тук става въпрос за ценени в религиозно отношение и по-стари от църквата предмети с разнообразен състав. Същевременно веднъж поставени по време на строежа на храма, вече не са били достъпни. Това се показва и от запазването на раклата над тях и през двата периода на Църква № 22.

„Погребването“ на тази група находки под нивото на пода на храма ги свързва функционално и топографски с третата група реликви, открити в Църква № 22 (обр. 4.). В пространството на изток от олтарната маса бе намерен фрагмент от оловна евлогия и цялостно запазен бронзов реликвариен кръст. Затворената позиция на този енколпион е подсигурана с железен нит в основата на долното му рамо. В пространството между северната стена на олтарната маса и дъгата на апсидата пък бе намерен фрагмент от меден обков с релефно изпълнена групова сцена, вероятно „Поклонение в храма“. Слабо запазеният син емайл върху фигурите и стилистиката на изображението го свързва със западноевропейското изкуство. Макар и не толкова впечатляваща, към тази група находки трябва да се отнесе и една бронзова „капка“ – част от пластичната украса на открития зад олтарната маса фрагмент от процесияен кръст.

Ако за наличието на тези находки в нивелирания насип за плочниковия под скептичният ум може да допусне и друго обяснение освен целенасоченото им поставяне там, то за откритите в хоросановата замазка под черния пласт подобно допускане едва ли е възможно. На север от олтарната маса (обр. 4.), в рамките на апсидата, бе намерен фрагмент от бронзов процесияен кръст, вмъкнат в хоросана. Подобна ситуация се наблюдава и при влагането в хоросана на една пинсета за оправяне фитилите на свещите от медна сплав. Тя е поставена до външната стена на траншеята за олтарната преграда, в южната ѝ половина. Свързана с богослужбните дейности е и бронзовата закопчалка от книга, намерена в пласта под хоросановата замазка, западно от олтарната преграда.

Какви изводи могат да се направят за групата находки, открити в ранния плочников под на Църква № 22? На първо място, че попадането им в този контекст не може да е случайно. Това се показва както от позицията им, така и от характера на предметите и сравняването им с другите материали, открити заедно с тях. Важен е и подборът им. Става въпрос за части от и цели религиозни предмети, носещи християнска благодат – реликварен кръст, обков на икона или реликварий, фрагмент от евлогия, части от процесийни кръстове и такива, които са участвали в църковното служене като пинсетата и закопчалката от книга. Т.е. съставът е сходен на намерените зад олтарната маса и под дяконико-

на. Важно е и наблюдението, че като се изключи реликварийният кръст, става въпрос за малки предмети или за части от тях.

Практиките за освещаване на храмове в изворите и в археологическа среда и отражението им в Църква № 22 на Трапезица

Представянето на находките от паметници на християнското изкуство и култ от Църква № 22 в средата им на намиране не оставя съмнение, че те не могат да се свържат пряко с живота и функционирането на храма или с некропола в него. Позицията им ясно показва, че са депозирани по време на строежа му. Видът им, съпътстващите ги материали и местонамирането им изключват да става въпрос за случайно попаднали по време на строителните работи предмети. Това насочи към търсенето на друго обяснение. То до голяма степен се откри в използваните в православие практики за освещаването на храмовете и за трупане на християнска благодат в тях чрез мощи и реликвии. Първо на това явление обърна внимание К. Тотев. В серия от статии, съвместно с Н. Ботева, той разгледа проблемите за отразяването на практиките за освещаване на храмове в проучвани чрез археологически разкопки църкви в България⁸.

Още в първите векове на християнството светите реликвии (най-често мощи от светци) започват да играят съществена роля в изповядването на религията. Към VI в. функцията им вече е напълно установена и по думите на големия им изследовател А. Лидов те се превръщат в „ядро за християнството“⁹. Поради това в християнския свят тяхното притежание осигурява закрила, дава престиж, узаконява власт, а привличаните от светостта поклонници имат роля дори и в икономиката на общностите. Затова не е учудващо, че светите реликвии са били обект на постоянен интерес и най-често имат сложна съдба във времето. Те често са премествани, дарявани, дори открадвани, а разделянето им на части трябва да осигури светостта на повече места¹⁰.

По своята същност реликвите са изключително обхватни. Те биха могли да се разделят на първични – физическите мощи от светците, вторични, които включват предмети били във физически контакт или използвани от светец, и третични реликвии, или brandeum – обекти, докосвали се до първични и вто-

⁸ Те засегнаха както изследваните от двамата автори храмове на Трапезица и в крепостта до дн. град Севлиево, така и проучваната от мен Църква № 22 на Трапезица. За съжаление, обаче информацията за религиозните находки от нея невинаги бе използвана коректно. Това са: Ботева, Тотев 2018а; 2018б; 2019; Тотев, Ботева 2018; 2019.

⁹ За значението и функцията на реликвите в православната християнска култура през вековете виж: **Бакалова 2003; 2016; Лидов 2003; Поповић 2018; James 2003; Kalavrezou 1997; Klein 2004: 283–314; Marinis, Ousterhout 2005: 153–172; Musin 2016; Talbot 2015: 215–230; Yasin 2015**. За синтезирано обобщение, съпътствано от цитирана литература, виж **Бакалова 2016: 9–24** и **Тотев, Косева 2016: 364–366**.

¹⁰ За този смуцаващ, но важен за християнската култура елемент виж: **Бакалова 2016: 54; Иванов С. 2003**.

рични реликви и така получили част от тяхната святост (**Musin 2012: 61 – 62**)¹¹. Именно последните са и най-многобройни. Те са могли да бъдат както природни елементи като пръст, прах, вода или камъчета, така и субстанции за ежедневна употреба като олио и восък. Пример за това придобиване на святост ни дава едно писмо на св. Сава Сръбски до игумена на манастира Студеница, Спиридон. След пътуване на светеца до Светите земи той изпраща като подарък на своя събрат нагръден кръст и колан, които са били положени на Гроба Господен и камъче от светото място (**Поповић 2018: 185 – 199**). Именно възможността поклонниците да вземат тези свети „сувенири“, които да ползват най-вече при здравословни проблеми, съчетан с вярването, че силата на реликвите може да се трансферира, прави възможно постоянното снабдяване с т.нар. „благословии“ или „евлогии“¹².

Още от Ранновизантийската епоха църковният олтар е бил разглеждан като образ на Светия гроб. Хлябът и виното, участващи в тайнството на Евхаристията, ставали символ на Христовото възкресение, своеобразни реликви. Именно те, като есенция на християнската литургия и център на всяка църква, понякога дори се слагали като реликви в нагръдни кръстове (**Lidov 2021: 91–95**). Затова и предметите на култа, участвали в християнската служба, също придобивали святост.

Поради това и реликвите играели огромна роля във византийските църкви, които са разглеждани от съвременниците им като монументални реликвирии (**Бакалова 2016: 34–40; Lidov 2021: 91–95; Marinis, Ousterhout 2015: 153**). Всъщност точно вграждането на реликви в новостроящия се храм е и действието, водещо до неговото освещаване. Тази практика става норма едва в IV в., а в VI в. вече е традиционен елемент в освещаването на църквите. Едва след иконоборството обаче влагането на реликви в освещавания престол се превръща в неотменима част и е фиксирано със седмото правило на VII вселенски събор в Никея през 787 г. (**Лидов 2006: 70– 1**)¹³.

Реликвите, използвани за освещаването на църквите, обикновено се поставяли в камера под или в самата олтарна маса. Важно е да се отбележи, че въпреки своята святост те реално не били обект на поклонение. Още от Късната античност достъпът до олтара бил ограничен, а поставеният в или под прес-

¹¹ Анализ на този проблем в българската литература направи Е. Бакалова. Тя подчертава, че в българската (=славянската) традиция, „реликва“ е по-общо понятие, което включва и т.нар. „контактни реликви“, докато „мощи“ се отнася само за телесните останки от светци. За нея това е и съвременната употреба на тези понятия (Бакалова 2016, 28).

¹² За тях и характера им виж **Talbot 2015: 224–225**.

¹³ Церемониите при освещаването на храмове и поставянето в тях на реликви бяха подробно описани в серия от статии от К. Тотев и Н. Ботева, поради това те няма да се представят отново тук. За тях виж: **Ботева, Тотев 2018а; 2018б; Тотев, Ботева 2019: 250–253**.

тола реликварий станал малък, запечатан и недостижим (**Marinis, Ousterhout 2015: 154–157; Yasin 2015: 134–151**). Въщност по чинопочитанията, свързани с нея, реликвата за освещаване се приравнявала на „amnos“ – централната част на евхаристичния хляб в края на протезисната служба. Дори процесията, с която била вкарвана в храма, наподобявала Големия вход. По този начин реликвата ставала отражение и повторение на Христовата жертва и като такава правела църквата свята, включително и напред във времето (**Marinis, Ousterhout 2015: 155**).

Не е учудващо, че именно тази задължителна религиозна практика е намерила разнообразни решения в архитектурата на църквите и е добре засвидетелствана археологически. В едно свое изследване за мястото на реликвите във византийското църковно строителство между IX и XV в. В. Маринис и Р. Остерхут представиха примери от знакови паметници във Византия. Така при разкопките на църквата на манастира „Хора“ (Кайрие Джами) през 1957 г. под олгара е разкрита голяма, облицована с мрамор, камера. На изток от нея, в по-малка кухня е открит оловен реликварий. За него се смята, че е свързан с преосвещаването на „Хора“ през 1321 г., осъществено благодарение на ктиторството на Теодор Метохит (**Marinis, Ousterhout 2015: 154–155**).

В католикона на манастира „Дафни“ в Атика (XI в.) кухнята за реликвария била в основата между двата *източни* крака на олтарната маса. В южната църква на манастира „Пантократор“ в Константинопол (XII в.), близо до олгара, е имало четириъгълен, облицован с мрамор, отвор¹⁴. В църквата „Св. Йоан Либос“ от края на XIII в. в центъра на апсидата разкопвачите откриват трапецовидна кухня, дълга 1 м и дълбока 0,30 м. За нея се счита, че е била за поставянето на реликвите за освещаване¹⁵. За разлика от тях една олтарна маса, открита в апсидата на джамията „Календархане“ в Константинопол, има правоъгълна дупка за реликварий в средата. В параклиса на западната галерия на църквата „Богородица Либос“ (Фенери Иса джамия в Истанбул) от ок. 907 г. пък е запазена мраморната основа за олгара с гнездо за стълба на масата и по-малка кухня с капаче за реликвата зад нея (**Marinis, Ousterhout 2015: 154–155**). Както неколкократно изтъкват Маринис и Остерхут, една от основните черти на всички тези камери е тяхната недостъпност след влагането на реликвите в тях.

Особено много примери за археологически проучени провинциални византийски храмове с инсталации за поставяне на реликви в олтарните маси има от Крим. Характерна за тях е липсата на закономерност в разполагането на нишите за реликви в Светия престол. Така при Църква № 1 на Ески-Керменското градище плочата на олтарната маса е била поставена върху изрязан

¹⁴ За него и открития в близост реликварий виж Megaw 1963: 339, 348, figs. 1, 10.

¹⁵ Приликата като размери и позиция с мястото за депозиране на реликви зад олгара на Църква № 22 на Трапезица е очевидна. За този паметник виж Macridy 1964: 266.

от камък многоъгълен стълб. Отгоре ѝ има малко квадратно вдълбаване за реликвата (Айбабин, Хайрединова 2020: 312–313, Ил. 1¹, 3).

При малката църква на планината „Илка“ до Мангуп олтарната маса се състои от стълб с четириъгълно сечение, носещ плоча. В долната тилна страна на стълба и на върха му са направени два малки правоъгълни отвора. Трети пък е изрязан върху обърнатата към наоса страна на стълба. Подобна ниша за реликва има и в стълба за олтарната маса на храма Бакла (Науменко, Ижица 2018: 180–183, Ил. 11., 12., 13¹). Кухина има и в горната част, оставаща под плота при стълба за олтарната маса на Църква № 4 в крепостта Чембало (края на XIII – начални десетилетия на XIV в.) (Адаксина, Мыц 2021: 213, Рис. 10., 11.). При скалните църкви в Крим наличието на ниша за поместване на реликвите за освещаване в престола е често явление. При Ески-Керменските например тя е в страничните стени на олтарната маса, но при ново осветяване на църквата е имало преоформяния (Виноградов, Гайдуков, Желтов 2005: 77).

Немалко, и със сигурност с голямо значение за разбирането на тези практики са примерите от проучени в България средновековни храмове, близки по дата с Църква № 22 на Трапезица. Първи обърнаха внимание на археологическите следи от освещаването на храмове К. Тотев и Н. Ботева¹⁶. Това бе провокирано от интереса, възникнал с откриването на реликварната камера в Църква № 19 на Трапезица. Сред важните резултати от изследването на църквата бе откриването в дебелината на източната стена на апсидата ѝ *зад зидания стълб на олтарната маса* на неголяма камера от поставени на ребро плочести камъни. В нея бяха открити изцяло запазена стъклена чаша с украса от релефни пъпки и желязна дръжка от процесияен кръст. Чашата е определена като част от литургичен съд – потир или кандило. За неговата религиозна стойност се допуска от проучвателите, че може да е съдържал елей от кандило, висящо над гробницата на прочут светец – мъченик (Тотев, Косева 2011: 197–199, 210–213, обр. IV – 1, 2, 3; Косева, Тотев 2011: 416, 424–425). Позицията им зад олтарната маса кара К. Тотев и Д. Косева да ги определят като реликви за освещаване на Църква № 19¹⁷. Както разположението, така и съставът на тази находка ги прави един от най-близките паралели на предметите, открити зад

¹⁶ Това бе осъществено в серия от публикации с припокриващо се съдържание: Ботева, Тотев 2018а; 2018б; 2019; Косева, Тотев 2011; Тотев, Ботева 2018; 2019; Тотев, Косева 2011.

¹⁷ В тази връзка е удачно да се посочи и статията на К. Рау, която прави критичен анализ на „стъкления реликварий“. Основателно е твърдението ѝ, че е по-вероятно съдът да се е ползвал самостоятелно, а не вграден в друг предмет. Също така и, че чашата не може да се определи като реликварий сама по себе си, както счита К. Тотев, а става такъв заедно с полагаането му с реликва в камерата. Интерес представляват и паралелите за ползването на подобни съдове като реликварии в Германия през XIII–XIV в., където те са полагаани в сходни камери в и по-рядко зад олтарната маса. За това виж Рау 2014: 735–737.

олтарната маса на Църква № 22. Състоянието им при откриването по-скоро изключва с тях да е имало и други материали, които да са разместени или извадени при разрушаването на храма.

Пример за несъмнена осветителна реликва представлява една случайна находка от Севлиевския музей. В дупка в плитата на съхраняван там римски постамент е открит цилиндричен реликварий от мед, покрит със сребро (**Ботева, Шаранков, Чакъров 2017: 36–44**). Постаментът произхожда от възрожденската църква на с. Агато̀во, Севлиевско. За него се предполага, че заедно с други архитектурни детайли е пренесен и ползван там от църквата в средновековната крепост на съседното с. Крамолин (**Ботева, Тотев 2018а; 2018б**)¹⁸. Разбира се, тази обвързаност не може да се твърди със сигурност, но така или иначе находката остава пряко свидетелство за прилагането на осветителните практики в България, включително и за описаната в изворите запечатка от во̀с̀чно-кредова смес.

Находката на реликварий от Севлиевския музей е „класическа“ като представителност, но за съжаление, на нея ѝ липсва връзката с археологическата среда. До голяма степен това се компенсира от няколко важни примера от центрове на Второто българско царство като крепостта до Севлиево (наричана още „Хоталич“) в същия регион, средновековния Червен, и което е по-важно – самата Трапезица. На тях обърнаха внимание и К. Тотев и Н. Ботева в своите изследвания¹⁹. Основателно е наблюдението им, че кухнята в горната част на стълба на олтарната маса на Църква № 9А в Червен е била реликварна камера, затваряща се от плочата, служеща за плот (**Димо̀ва 1985: 120–121**, обр. 80; **Иванов Д: 1985**, обр. 24; **Тотев, Ботева 2018: 617**, обр. 6). За принос на двамата изследователи може да се смята и определянето на т.нар. „плитка ниша“ в централната апсида на Църква № 2 в Червен като реликварна камера (**Тотев, Ботева 2018: 618**, обр. 13-а).

Интересни, макар и не напълно неоспорими археологически примери за освещаване предоставят и Църкви № 1 и 3 в крепостта до Севлиево, останала в литературата с названието Хоталич. По вътрешната периферия на апсидата на Църква № 1 по време на археологическите разкопки, проведени от Н. Ботева през 2012 г., са открити железен кръст, част от бронзов свещник, рамо от процесияен кръст, половинка от бронзов енкалпион и една разкъсана солунска оловна ампула. Позицията на „реликвите“ или по-скоро липсата ѝ се обяснява с вкопаването на по-късната Църква № 2. Допуснато е и наличието на други предмети, които са изчезнали по същата причина (**Тотев, Ботева 2018: 612–613**, обр. 1., 2.). Намирането на подобни предмети тук не изключва те да са служили като реликви за освещаването на Църква № 1, за която се предполага, че е съществувала между края на XII и средата на XIII в. Трудно обаче може

¹⁸ Църквата в крепостта до с. Крамолин е проучена от колектив, начело с Ат. Милчев. За нея виж **Милчев, Койчева, Димитров 1994: 91 – 106**, обр. 1, 2.

¹⁹ Виж: **Ботева, Тотев 2019; Тотев, Ботева 2018; 2019**.

да се предполага, дали те са имали отношение към липсващата олтарна маса, или, както при някои находки от Църкви № 20 и 22 на Трапезица, са били поставени под пода в апсидната част. Нарушеността на средата, станала освен всичко друго и „жертва“ на две отдалечени във времето археологически проучвания, не позволява да се правят по-конкретни заключения.

По-сигурни данни дава Църква № 3 в същия обект. Тя се намира в най-източната част на подградието на същата крепост и също е проучвана от С. Симеонов (**Симеонов 2007**: 48–49). Освен намерените от него през 1980 г. в южната част на апсидата паметници на християнския култ, на които ще се обърне внимание по-долу, разкопките на Н. Ботева през 2013 г. предоставиха нови данни. Тогава под крака на олтарната маса са намерени фрагмент от бронзов ажурен кръст и част от голям бронзов свещник (**Тотев, Ботева 2018**: 614, обр. 3). Определянето им като реликви, свързани с освещаването на църквата, трудно може да се отрече. Остава обаче неясно защо ситуацията не е представена със снимка и дори не е описана в отчетното резюме в Археологически открития и разкопки за 2013 г. В него между другото е посочено, че фрагментът от бронзов свещник е открит в яма, отстояща на 2,10 м от по-ранен зид в апсидата на църквата²⁰. Както от описанието там, така и от представената снимка е очевидно, че ямата и синхронният ѝ зид под апсидата предшестват храма.

Не по-малко неясна е средата на друга група находки, свързани с освещаването на храм от XIV в. Става въпрос за църквата, разположена южно от манастира „Св. Четиридесет мъченици“ в подножието на Царевец във Велико Търново. Датирана на база стенописната си украса „в един зрял XIV в.“, тя е разрушена през ранния Османски период, когато в наоса и в притвора ѝ са функционирали печи за металообработка. По-късно, също през XV в., върху църквата е изградена баня с хипокаустен под, носен от зидани стълбове (**Тотев, Ботева 2018**: 618–619, обр. 9.). При разкопките под пода на хипокауста от каменни плочи, между стълбовете му, са извадени два железни процесийни кръста, стъклено кандило или чаша, части от стеатитова икона, част от поликанделабър, литургична лъжичка, част от ампула с изображение на светец, закопчалка от книга, меден касетъчен кръст и рамо от бронзов кръст енкалпион (**Тотев, Ботева 2018**: 619–620). Определянето на тази група находки като освещаващи реликви не е невъзможно. За съжаление обаче, по думите на проучвателя те са намерени „на сляпо“ между колонките на късния хипокауст. Т.е., ние не знаем къде и в какви условия са били ползвани те в църквата. Единствено изключение е един от железните кръстовете. Той е намерен върху блокажа в апсидата, който вероятно е част от олтарната маса на църквата, макар в първоначалната публикация да е свързан с предполагаем параклис от XVII в. в банята (**Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2010**: 509, обр. 3)²¹.

²⁰ За това виж Ботева 2014: 535, обр. 3.

²¹ По-късно проучвателите категорично отхвърлиха възможността върху разрушената църквата баня да е издигнат още един християнски храм.

Предвид сериозните разрушения, нанесени от късната баня върху църквата, и изваждането на находките „на сляпо“ няма как да бъдем сигурни дали те са били положени в пода на храма реликви, или са предмети на култа, използвани при функционирането му, разместени в новата среда. Железният кръст, положен върху плочите на олтарната маса, обаче притежава контекст, разкриващ го именно като реликва за освещаване.

Може би една от най-„чистите“ ситуации, при които археологически разкопки предоставиха пример за освещаване на храм с реликва по подобие на Църкви № 19 и 22 на Трапезица, отново идва от втората цитадела на столичния Търновград. Става въпрос за Църква № 23, проучена до западната крепостна стена от екип, ръководен от К. Тотев. В нейната апсида се разкри зидан стълб на олтарна маса. В малка камера, изсечена в скалата зад стълба и запечатана с хоросан, бе открит позлатен бронзов кръст енколпион с вторично монтиран едър шарнир от злато (**Тотев, Ботева 2018: 623**, обр. 14.). Позицията на кръста не оставя съмнение, че именно той е „реликвата за освещаване на църквата“. Местонамирането му и възможността в него да са затворени реликви, го превръщат в неоспорим пример за процедура за освещаване на новопостроен храм. От значение е и близката като топография и хронология до Църква № 22 среда на находката²².

Изброените по-горе примери намират своето обяснение и в запазения във византийските евхологии чин, представящ полагането на свети мощи при освещаването, а също и при обновяването на църква. Този ритуал е познат от литургични извори от XI в., но отразява столична практика от IX в. Поради неговата показателност тук ще си позволя да представя превода на проф. Е. Бакалова от руско издание, представен в нейната книга „Култът към реликвите и чудотворните икони. Традиции и съвременност“. „...архиеереят взима три частици от свети мощи на мъченици, които след свещенодействието трябва да бъдат поставени в основата (на престола) между източните му подпорни стълбове, в случай че трапезата се опира върху стълбове; ако ли тя се опира на монолитно изградено от много камъни възвишение – тогава (се поставят) в направеното от майстора ковчеже откъм онази му страна, която е обърната към синтрона (т.е. към изток – б. а., Е. Б.)...“ (**Бакалова 2016: 39**). Приликата с представените по-горе примери и особено с находките от Църкви № 19, 22 и 23 на Трапезица е показателна.

Показаните по-горе аналогии поставят находките, открити зад олтарната маса на Църква № 22, в една широка и обясняваща среда. Съответствията, които откриваме в описанията на процедурите по освещаване на храмове във Византия и сред паметници както от столична, така и от провинциална византийска среда, не оставят съмнение, че предметите, намерени зад престола на Църква № 22, трябва да се определят именно като реликви, поставени по

²² Църква № 23 се намира в западната част на Трапезица и е датирана в нач. на XIV в. (Тотев, Ботева 2018; Тотев, Караилив, Ботева 2019).

време на строежа ѝ, за да бъде тя осветена. Тяхното място – непосредствено зад стълба на олтарната маса, ги прави близки с другите сигурни примери, а именно Църкви № 19 и 23 отново на Трапезица. Съставът на реликвите също намира паралели. Факт е обаче, че в Църква № 22 на Трапезица бяха намерени още две групи от християнски предмети, поставени по време на строежа в олтарната ѝ част. Става въпрос за тези под раклата / шкафа до южната стена и находките от подложката за пода в олтарното пространство. Тяхната позиция не е така красноречива, както на откритите зад олтарната маса, поне що се отнася до обвързването им с основния елемент на храма. Те не са и групирани, а са съсредоточени под дървената ракла / шкаф, играла роля на дяконикон и на северозапад и запад от олтарната маса (обр. 3., 4.). Средата им на откриване обаче показва, че са поставени при строежа на храма по начин, сближаващ ги с посочените по-горе примери за осветяващи реликви в олтара на църквите.

Макар и не толкова многобройни, примери са налице. Поне в последните години в България те са тълкувани именно във връзка с осветяващите практики. Сред изтъкваните най-често е Църква № 3 в крепостта до Севлиево. Тя вече бе спомената за наличие на реликви под олтарната маса. Наред с това обаче се посочва, че в *южната част* на апсидата през 1980 г. са открити бронзов процесияен кръст, шест бронзови апликации, обвързвани с обков на евангелие, част от бронзов процесияен кръст и железен кръст. За тях се цитират сведения на участник в разкопките, който казва, че са открити в камера, взида на пейката на юг от апсидата (Ботева, Тотев 2019: 92; Тотев, Ботева 2018: 614, бел. 23, обр. 3)²³. Независимо от това какво е било конкретното съоръжение, в което са били поставени тези находки, или те просто са били вградени в пейката, а последвалото разрушаване на зидарията на глина е осигурило достъпа до тях, приликата на ситуацията с Църква № 22 на Трапезица е забележителна.

Сходство демонстрира и ситуация от една наскоро изследвана църква в провинциална византийска среда – Крим. Става въпрос за един представителен кръстокуполен храм, разкрит под възвишението Килиса-Кая до Судак. Църквата е била издигната през първа пол. / среда на XIII в. и е използвана след няколко преустройства до 1475 г. (Майко 2019: 298). В „тайник“ в южната част на синтрона са намерени половинка от т. нар. „руски“ тип енколпион от XIII в. и един цял бронзов реликварен кръст, отнасян към третата четвърт на XV в. (Майко 2019: 295, Ил. 12₄, 12₁₃). Проучвателят на храма не дава тълкуване на ситуацията, но от контекста оставаме с впечатление, че предметите са укрити при опожаряването на църквата през 1475 г.

²³ В по-ранна публикация на една от находките обаче в бележка под линия е цитиран същият участник в разкопките – бившият директор на ИМ – Севлиево Найдено Петров, но там кръстът е намерен „върху пейката от южната страна на апсидата“ (Тотев, Ботева 2011: бел. 3). Остава неясно кое сведение трябва да се приеме за меродавно и не е ли „камерата“ по-късно обяснение на изследователите на проблема К. Тотев и Н. Ботева.

Разбира се, не може да се изключи вероятността кръстовете да са били скрити по време на оплячкосването на храма, за да не бъдат осквернени. С оглед находките от България обаче може да се предложи и друго обяснение. Самият факт, че единият кръст е от XIII в., а вторият съвпада като датировка с опожаряването на църквата не изключва възможността той да е сложен при ново осветяване след преустройство на сградата²⁴.

От Крим произхожда и друг интересен пример за откриване на кръст енкалпион под елемент от олтарното устройство. В Църква № 4 на крепостта Чембало, издигната между края на XIII и първите десетилетия на XIV в., под стълба, кадриращ от север апсидата (вероятно изпълнявал ролята на протезисна платформа), е намерена половинка от бронзов енкалпион. Фактът, че е открит в олтарната част, кара проучвателите на храма да го разглеждат като реликва за вграждане (**Адаксина, Мыц 2021**: 223, Рис. 10., 11., 13.).

Сред сигурните примери за поставяне на религиозни предмети по време на строежа в олтарната част на храмовете изпъква Църква № 20 на Трапезица. Тя е важна и с топографската си близост и със сходна на Църква № 22 датировка в нач. на XIV в. (**Тотев, Дерменджиев, Караилiev 2013**: 393–394; 2014: 484–487). Също зидана на кал, тя е имала протезис от вградена в североизточния ъгъл на наоса плоча. В тази част на храма под плоча от пода му *in situ* е намерен бронзов кръст енкалпион (**Тотев, Ботева 2018**: 621, обр. 11.).

В случая дори не може да се говори за прилика с находките, открити под пода на Църква № 22, а по-скоро за буквално прилагане на същия модел. Преди да се направи опит за неговото обясняване обаче, трябва да се обърне внимание на един проблем, свързан с разбирането или по-скоро с представянето на реликвите в проучените археологически в България църкви. Църква № 20 на Трапезица не прави изключение. За нея е посочено, че в олтарната ѝ част са открити предмети, свързани с християнския култ, а именно: половинка от бронзов енкалпион, позлатена пластина от обков, детайли от два бронзови свещника, части от три бронзови процесийни кръста и от един сребърен процесийен кръст с позлата (**Тотев, Ботева 2018**: 621, обр. 11). Сходен набор от предмети – бронзов кръст енкалпион, железен процесийен кръст и част от голям луник (вероятно луновидна висулка – бел. авт.), открити от изток на олтарната маса на Църква № 23 на Трапезица, са определени като „дарове“ (**Тотев, Ботева 2018**: 623, обр. 14.). По-нагоре вече бе посочен съмнителният контекст на повечето от религиозните находки, намерени при проучването на т.нар. „църква-баня“ южно от манастира „Св. Четиридесет мъченици“ в подножието на Царевец в Търново.

Макар че не са посочени изрично като реликви и само при Църква № 20 да са наречени „дарове“, включването им в контекста на останалите находки в статия, посветена на реликви и дарове в църкви от Второто българско царство,

²⁴ Тази практика е била много разпространена в украинските земи и по-късно през XVII – XVIII в. (Tkachuk 2020).

създава пряко внушение от страна на К. Тотев и Н. Ботева, че те трябва да бъдат разглеждани именно по този начин. Откриването на подобни предмети в контекста на църквите и представянето им така обаче повдига един важен проблем. Той е: може ли всички подобни предмети, намерени при проучването на храмове, да се считат за реликви, свързани с освещаването им и натрупването на благодат в тях? Личното ми мнение е, че това трябва да се направи едва след внимателен анализ на средата на находките. За да бъдат тълкувани те като реликви, трябва да има недвусмислени доказателства за вграждането на предметите, каквито случаи има при част от находките от Църкви № 19, 20, 22 и 23 на Трапезица, олтарната маса от Агатоно и други примери, представени по-горе. Явно обаче изкушението да се повиши значението на проучвания храм, води до погрешната практика само защото предмети, свързани с християнския култ, са открити в и до църква, те да бъдат определяни като реликви или поне дарове. Пример за това дава и често цитираната тук статия на К. Тотев и Н. Ботева²⁵.

Откриването на подобни находки в църковна среда не изключва да става въпрос за предмети на култа, ползвани в службите в църквите или произхождащи от разрушени гробове. Ситуация, която не е рядкост, при често силно разрушените или засегнати от иманярски интервенции средновековни храмове в България. Вероятно най-добрият пример за подобно несигурно обвързване и трансформация от находки в реликви предоставя Църква № 19 на Трапезица. Намерените в камера в апсидата зад стълба на олтарната маса стъклена чаша и желязна дръжка от процесияен кръст предвид позицията им, без съмнение, трябва да се считат за освещаващи реликви. Наред с тях обаче *в пласта в наоса на храма и около него* са открити и бронзова лъжичка за причастие, вертикално рамо от сребърен нагръден реликвариен кръст, част от друг сребърен нагръден кръст с ниело украса, част от хоризонтално рамо на бронзов процесияен кръст, амулет-филактерий с изображение на горгона и хоризонтално рамо от кръст с вставка. Ако в първоначалните публикации на Църква № 19 те **никъде** не са посочени като реликви (**Косева, Тотев 2011; Тотев, Косева 2011**), а за лъжичката дори е написано, че е ползвана в служебния ритуал на храма (**Тотев, Косева 2011: 213**), то в по-късния цикъл от статии на К. Тотев и Н. Ботева те вече са обявени за реликви с обяснението, че са били разпръснати при някое от по-късните преустройства на сградата (**Ботева, Тотев 2019: 92; Тотев, Ботева 2018: 621**).

За находките, открити зад олтарната маса на Църква № 22 и паралелите им от България и Византийския свят, можем да кажем, че става въпрос за реликви, поставени при освещаването на храмовете. Тази теза намира съответствие в запазените в писмените извори правила и е засвидетелствана археологически. Останалите религиозни предмети, целенасочено поставени по време на строежа на Църква № 22 в олтарното ѝ пространство, а и част от

²⁵ Виж **Тотев, Ботева 2018**.

представените по-горе паралели обаче поставят основателния въпрос може ли да считаме и тях за реликви, свързани с осветяването на храма. Отговорът отново лежи както в самия изследван тук паметник, така и в аналозиите, предоставени от византийския културен кръг.

На първо място, трябва да се посочи, че съставът на находките от олтарното пространство на Църква № 22 е сходен на този на групата зад Светия престол. От особено значение е и фактът, че подобно на реликвите зад олтарната маса и останалите находки от Църква № 22 **не са били достъпни за поклонение** след полагането им в пода или под раклата / шкафа, служещ за дяконикон. Всъщност, както отбелязват В. Маринис и Р. Остерхут, реликвите за осветяване не участвали в публичното и личното почитане на светостта, за разлика от другите църковни съкровища – реликварии и дори гробове на светци, които можели да се видят и докоснат в различни места от храма, но винаги под наблюдение и контрол (Marinis, Ousterhout 2015: 157–159). Т.е. в това отношение при Църква № 22 има съвпадение.

От съществено значение за разбирането на ситуацията е и практиката във Византийския свят да се запълва материалното тяло на църквата с реликви. Свидетелство за това дава безспорно най-величественият храм на православно-християнството – „Св. София“ в Константинопол. В „Patria“, колекция от християнски текстове, датиращи между IX и XI в., е включено описание на строежа на купола на „Св. София“ след събарянето му от земетресение през IX в. При издигането му свещениците се молели за благо на църквата, а „строителите правеха кухня във всеки дванадесети блок и вмъкваха там безценни и свети останки от различни светци, докато завършиха строежа на купола“ (Lidov 2021: 91–95).

В случая не става въпрос за добре засвидетелстваната в „Св. София“, а и другаде във Византийския свят практика за вграждане в стените и колоните на реликви, които са били познати на вярващите и изложени на тяхното почитане. Често те са били и маркирани с вградени в стените и колоните метални кръстове, а понякога и самите тези кръстове сами по себе си са били обект на поклонение²⁶. По-скоро трябва да приемем, че при Църква № 22 вградените в пода и под дяконикона предмети е трябвало да служат за реликви, които подобно на сложените зад олтарната маса е трябвало да придадат святост и най-вече да осигурят сакрална защита. Така те превръщали църквата в мистично тяло, в огромна икона и реликва сама по себе си²⁷.

Вярвам, че представените по-горе примери и разсъждения ще убедят читателите, че предвид данните от археологическото проучване откритите в олтарната част на Църква № 22 паметници на християнското изкуство и култ представляват вградени при строежа ѝ реликви за осветяване. Техният със-

²⁶ За тази практика виж: **Бакалова 2016: 34 – 40; Ćirić 2021: 42 – 50; Musin 2012; Teteriatnikov 1998: 419 – 430.**

²⁷ За това виж **Lidov 2021: 91 – 95.**

тав, характер, състояние на запазеност обаче могат да предизвикат редица въпроси, отговори, на които се надявам да дам сега.

Реликвите от Църква № 22 на Трапезица в техния културен и социален контекст

Без съмнение, на първо място, прави впечатление съставът на находките-реликви от България, включително и на тези от Църква № 22. Става въпрос за процесийни и хоругвени кръстове и части от тях, цели и половинки кръстове енколпиони, стеатитови икони и части от метални обкови на икони, евлогии от различен вид, стъклени потири и части от кандила, закопчалки и обкови от книги, фрагменти от свещници и полиелеи и др. Т.е. с изключение на реликвария от Агатово и евентуално някои от затворените реликварни кръстове, липсва същинска реликва, която да съдържа мощи на светец. На това обръщат внимание и К. Тотев и Н. Ботева. Те считат, че тези предмети са били възприемани като реликви и поставяни на различни места в олтарното пространство благодарение на две свои качества – старинност и функция (**Тотев, Ботева 2018: 625**).

И Църква № 22 съответства на този „модел“, наблюдаван както в средновековна България, така и извън него, в Крим. От находките-реликви в разглеждания храм само два от кръстовете-енколпиони са здрави, като от тях само този от пода на северозапад от олтарната маса може да съдържа реликви заради затварянето си с железен нит. При всички останали предмети значението или светостта се постига или заради участието им в ритуали и досега с църковна среда или личната им святост, както е при иконата, или заради досега до реликви, както е при повечето кръстове енколпиони.

На фона на останалите примери от България (Църкви № 19, 20 и 23 на Трапезица, Църкви № 1 и 3 от крепостта до Севлиево, „църква-баня“ в подножието на Царевец) Църква № 22 впечатлява с големия брой и разнородността на вградените в нея като реликви предмети. В най-голяма степен това се отнася за „камерата“ зад олтара, от която произхождат общо 13 предмета, т. е. повече от цялата останала част на храма. Наред с това тук са концентрирани почти всички реликварни кръстове и стеатитовата икона. Очевиден е стремежът най-престижните и свети предмети да бъдат поставени именно зад олтара. Може да се предположи, че едва ли става въпрос само за реликви за освещаване. Този акт по-скоро отразява стремеж за целенасочено натрупване на святост. Това е практика силно изразена във Византийския свят, където светостта на една църква, град и дори страна и тяхното значение и защита пред хората и Бога се постига именно чрез събирането на реликви²⁸. По този начин релик-

²⁸ За това виж: **Бакалова 2003; 2016; Лидов 2003; Поповић 2018; James 2003; Kalavrezou 1997; Klein 2004: 283–314; Marinis, Ousterhout 2005: 153–172; Musin 2016; Talbot 2015: 215–230; Yasin 2015.**

вите от олтара на Църква № 22 освен за освещаване са играели и ролята на религиозно съкровище, издигащо в очите на съвременниците му храма, макар и това да е постигнато с едни далеч по-скромни средства. Независимо от това допускане е очевидно, че освещаването се запазва като основна функция на откритите в Църква № 22 реликви. В тази насока съставът на реликвите ни разкрива важна информация за прилаганите във Второто българско царство ритуали.

Сред предметите, намерени зад олтарната маса, правят впечатление глазираната чаша, която за разлика от другите реликви е съвременна на строежа на храма, и грубо изтъркания от тухла диск. В представените от К. Тотев и Н. Ботева ритуали за освещаване на храмове са споменати молитви за благославяне на водата и маслото и поръсване с елей на Светия престол след поставянето на мощите в него (**Тотев, Ботева 2019: 251–252**). Всъщност освещаването (или обновяването) завършвало с поставянето в светия престол на ковчежетата със свети мощи, върху които е полято миро (**Бакалова 2016: 40**). Откриването на керамичната чаша и диска от тухла върху и сред предметите не изключва участието им точно в последния ритуал.

Едно от интересните наблюдения на К. Тотев и Н. Ботева е, че малка част от предметите в църквите са откривани цели. Те обясняват това с интензивното строителство на храмове във Второто българско царство, което при задължителното изискване за вграждане на реликви за освещаване е затруднило „доставката“ на толкова много свещени предмети. Затова те предполагат, че стари култови и литургични предмети започват да се начупват и приемат функцията на реликви (**Тотев, Ботева 2018: 625–626**).

Очевидно е, че немалка част от находките в Църква № 22 са именно такива. Половинките от кръстове енкалпиони представляват друг казус или по-скоро опосредствено свързан с това своеобразно *pars pro toto*, което наблюдаваме тук. Тази практика едва ли може да се обясни само с чисто практичната причина за недостиг на реликви. Тя отразява и дълбоко залегналите в православното християнство представи, че светата сила на реликвите може да се пренася от един обект или субстанция на друг (**Talbot 2015: 224–225**) и че дори една частица носи цялата сила на реликвата (**Yasin 2015: 150**). Всъщност пред нас има пример за едно „благочестиво разчленение“, което изглежда донякъде парадоксално, но е от съществено значение за християнството (Иванов С. 2003). Очевидно за вярващите то е действало в пълна сила както за мощите на светците, така и за останалите реликви независимо от характера им.

Това разчленяване на святост или придобиването ѝ при контакт прави значението на реликварните кръстове в християнския свят толкова голямо. Вероятно и поради това те са застъпени така изявено в депозита зад олтара на Църква № 22, а ги виждаме и при други примери за реликви за освещаване като при Църкви № 20 и 23 на Трапезица. Всъщност именно реликварните кръстове оформят огромното мнозинство от археологически откриваните ре-

лигиозни предмети в православния свят. Те са задоволявали нуждата от реликви на широк кръг от хора. Поставяните в тях частици дърво, кости, текстил, косми и др. в повечето случаи са били именно контактни реликви от втори или трети тип (Дончева-Петкова 2011; Липатов и др. 2006: 292–306; Макаров и др. 2020: 26–42; Musin 2012). Чрез енколпионите обикновените християни имали правото не само да почитат светините, но и да ги притежават (Липатов и др. 2006: 292–306). Наред с това обаче кръстовете-енколпиони играят роля и в оформянето на църковното пространство. Те са вграждани в колоните и стени не само на храмове като „Св. София“ и „Хора“ в Константинопол и „Св. Екатерина“ в едноименния манастир на Синайския полуостров, но и в църкви в провинцията (Ćirić 2021: 42–50; Musin 2012; Teteriatnikov 1998). Независимо дали това е правено, за да пазят със светостта си и замествайки Светия кръст, по своеобразен начин да участват във визуалната програма (Ćirić 2021: 42–50), да бъдат предмет на поклонение заради реликвите в тях или вградени в зидарията зад тях, като позицията им насочва реда на влизане и отдаване на почит (Teteriatnikov 1998: 419–430) или даряването им е било начин да се демонстрира новото православие и те са били средство за обединяване на личната посветеност с литургичните нужди на местната общност (Musin 2012), присъствието им в църквите е несъмнено.

В Църква № 22 кръстовете-енколпиони по-скоро играят ролята на осветяващи реликви. Това кореспондира на изпълнявата от тях функция в католическа Европа, където почти всички познати реликварни кръстове от византийски произход са били предназначени за осветяване на олтари и църкви или са трансформирани и вграждани в предмети за публично почитане (Musin 2012). Както видяхме, от Църква № 22 и от другите примери от България и от Крим, очевидно, значението, което им е отдавано в провинциална византийска среда, е още по-голямо. Т.е., те са замествали по-утвърдени реликви като мощите на светци, които многобройните провинциални църкви просто не са имали възможност да притежават.

Групирването на най-много находки, включително кръстове енколпиони, зад олтара на Църква № 22 логично поставя един важен въпрос. Той е: става ли въпрос за реликви за осветяване, или може да се търси обяснение в една друга християнска практика, макар и позната в България от Османския период? Става въпрос за „погребване“ в олтара на счупени или станали непотребни предмети на християнското служене, за да не бъдат осквернени²⁹. Едва ли оба-

²⁹ Пример за това дава католическият и арменският храм „Успение на Св. Богородица“ във Велико Търново. В него при проучването на кухата част на поставката на централната олтарна маса са открити голямо количество фрагменти от различни стъклени кандила и шишенца за съхраняване на миро. Наред с тях и два ажурно оформени бронзови капака, вероятно от литургични съдове. Датата на тези находки се определя от откритата с тях сребърна монета на султан Мустафа III (1757 – 1774). За тази интересна ситуация виж Вачев 2012: 34, обр. 8, 9, 11, 14, 20, 21. През 2022 г.

че е такъв случаят с Църква № 22. На първо място, предметите от олтара ѝ са много разнообразни и голяма част от тях не са участвали в църковната служба или обзавеждане. Като брой и състав те не съответстват на един подобен „бюклучен“ депозит. От още по-голямо значение обаче е, че същите по характер предмети са открити, поставени на различни места и по единично в пода и под раклата / шкаф до южната стена на наоса. Очевидно е, че при тях трудно може да се говори за „погребване“ на непотребни вещи.

Така единственото обяснение остава, че религиозните предмети, открити в олтарната част на Църква № 22, трябва да се приемат за материално свидетелство за практиките за освещаване на храмове във Второто българско царство. Вече бе посочено, че големият брой на предметите, наличието на много реликварни кръстове и на икона и други свети изображения (пластината с Христос Пантократор, обкова с евангелската сцена) насочват и към една друга споделена функция. А именно, че тези вещи са били не само реликви, но са и служели за натрупване на святост, която да повиши значението на храма.

Не е случайно, че повечето от находките са по-стари със столетия от 30–40-те год. на XIV в., когато е издигната Църква № 22. Очевидно възрастта на предметите е увеличавала тяхната стойност и святост в очите на строителите или по-скоро поръчителите на храма. Цененето на старото и стремежът то да се включи в новосъздадени паметници на християнството е сред основните традиции във византийската култура, примерите, за което са безброй. В тази посока особено показателни са именно най-представителните паметници сред реликвите от Църква № 22. Това са стеатитовата икона от X–XI в., емайловото изображение на Христос Пантократор – паметник на Комниновото изкуство от XII в., фигурката от западноевропейски реликварий от началните десетилетия на XIII в. и големият брой кръстове енкалпиони от X–XII в.

Немаловажен акцент поставя и наличието сред реликвите от Църква № 22 на поне два паметника на западноевропейското християнско изкуство. Става въпрос за фрагмента от меден обков с евангелска сцена и бронзовата фигурка на светец от реликварий, украсена в техниката на Лиможкия емайл. Намирането им с голям брой предмети на източнохристиянското изкуство и култ, заедно с които те са изпълнявали функцията на освещаващи реликви, едва ли е случайно. Това означава, че за обитателите на един център на православно християнство като Търново в началото на управлението на цар Иван Александър (30-те год. на XIV в.) тези католически предмети са били еднакво приемани по отношение на светостта им с другите по-близки и познати паметници на византийското изкуство и култ. Т.е., въпреки големите противопоставяния между православия и католицизма е налице приемане на святост на

подобна ситуация бе регистрирана при църква от XV–XVII в. в крепостта Кокалянски Урвич от проучвателя ѝ Ф. Петрунов. Там обаче находката е в облицована с камъни ями зад апсидата, като очевидно е вкопана след изоставянето на храма (Кирякова, Петрунов 2023).

контактно ниво. Това е и случай, който е далеч по-рядко засвидетелстван от типичното за периода след 1204 г. трансфериране на реликви и свети предмети от Византия към Запада (Klein 2004).

Характерът на поставените като реликви предмети от Църква № 22 дава повод за размисъл и за нейната социална среда. Сред проучените археологически християнски храмове в България, в които са открити реликви за освещаване, Църква № 22 изпъква с броя, разнообразието, качеството и стойността на намерените в нея предмети. Логично това поставя въпроса как е била създадена тази хетерогенна и разновременна колекция. Би ли могла тя да е собственост на един дарител, или предполага нещо различно?

Съставът на „колекцията“ от реликви от Църква № 22 подкрепя предлагането на една хипотеза за това как е осъществено нейното натрупване и кой би могъл да е отговорен за създаването на храма. Евтиният градеж, но сравнително големите за периода размери, хетерогенността на използваните за освещаване реликви и градската среда, в която се намира³⁰, провокират предположението, че храмът е продукт на колективно ктиторство. Неслучайно некрополът на Църква № 22 е един от най-плътните на Трапезица, а и в Търново, а в наоса и притвора ѝ бяха проучени общо 80 гроба. Това показва силна връзка между храма и ползващото го население. Същевременно сред реликвите от Църква № 22 предметите, свързани с богослужебните действия, не са мнозинство. Доминират тези на личното благочестие като реликварните кръстове, допълнени с оловната евлогия, а може би дори и от пластината с емайлово изображение на Христос Пантократор, която е била преработвана за поставяне в друг предмет и размерите ѝ са намалени.

Примерите за колективно ктиторство не са рядкост във Византия през XIII–XIV в. Те са засвидетелствани благодарение на посветителните надписи върху стенописите, като най-много случаи има от Пелопонес и Крит. Доминиращият модел на патронаж в селска среда в Мани, особено през втората пол. на XIII – нач. на XIV в., е именно колективното спонсорство. Най-често става въпрос за цялата селска община с всичките ѝ членове – както изтъкнатите обитатели, така и обикновените хора. Има случаи и на споделено ктиторство, когато наред с местната община участие взимат и представители на военната аристокрация (Kalopissi-Verti 2021: 161–184; Gerstel 2015: 25–29, 47–48). Показателен пример дава църквата „Агиой Анаргирой“ (Свети Безсребърници) до съвременното село Кепула. Тя е построена и украсена през 1265 г., а надписът ѝ споменава няколко свещеници и техните семейства, дали скромни дарения, вариращи от ¼ до 8 номизми (Gerstel 2015: 35–36).

Оскъдните извори за България не позволяват подобна практика да бъде регистрирана и във Второто българско царство. Средата на съществуване, архитектурните и конструктивните характеристики и състава на използването за

³⁰ Църква № 22 е разположена между два, а вероятно дори три жилищни квартала до Югозападната порта на Трапезица.

освещаването ѝ реликви не изключват възможността Църква № 22 на Трапезица също да е пример за колективно ктиторство. Може би именно тази практика е успяла да създаде една своеобразна колекция от реликви и по този начин не само е издигнат авторитетът на новопостроения храм, но е изпълнена и друга от ролите му, тази на събирач и куратор на свещени притежания³¹.

Интересен акцент сред находките от Църква № 22 поставят не доминиращите като брой кръстове енколпиони, а две изключителни творби на византийското религиозно изкуство. Това са стеатитовата икона на Св. Архангел Гавраил и сребърната пластина с емайлово изображение на Христос Пантократор. Тези рангови художествени творби, дело на най-добрите константинополски ателиета, са сред най-добрите от откриваните в България³². Същественият извод е, че откриването им в една редова градска среда в обикновена енорийска църква с свтн градеж, а не в патриаршията или царския дворец на Царевец, разкрива религиозното богатство на столичния Търновград през XIV в. Именно тази концентрация не само на мощи, но и на други реликви като енколпиони, евлогии, ампули, процесийни кръстове и др. е причината съвременниците да наричат българската столица „трети Рим и втори Константинопол“ (Алексиев 2002: 411–419; 2004: 84–90; Тотев, Косева 2016: 367; Тотев, Рабовянов 2019: 121).

Археологическото изследване на Църква № 22 на Трапезица предостави рядко срещан материален пример за практиките за освещаване, прилагани в храмовете на Второто българско царство. Разнородна колекция от разновременни паметници на християнското изкуство, култ и личното благочестие е поставена по време на строежа на различни места в олтарната част, за да осветят новостроящия се храм и да акумулират християнска благодат в него. Очевидно за съвременниците на църквата, отговорни за нейното строителство и ползване, старостта на тези предмети, досегът им с мощи или реликви и участието им в литургията по различни начини е било достатъчно, за да ги приемат за свещени. По този до някаква степен „профанен“ начин те успешно са заместили мощите, чиято наличност в Търново явно не е можела да задоволи нуждите на многобройните нови храмове в българската столица. Наред с всичко друго, съставът на находките от Църква № 22 вероятно отразява и практиката на колективно ктиторство, довела до нейната поява. Това явление, макар и познато ни от синхронна византийска среда, остава все още незазасвидетелствано пряко във Второто българско царство.

Откритите в Църква № 22 паметници на християнското изкуство дават представа и за богатствата, съхранявани в столичните храмове и в частност в тези на Трапезица. Тези съкровища на християнската вяра, за съжаление, в по-голямата си част са били безвъзвратно загубени по време на завладяването на Търново от османците и през последвалото го дълго владичество на новите господари на България.

³¹ За това виж: Musin 2012; Yasin 2015: 150–151.

³² За сравнение виж: Тотев 1993a; 1993b; 1996; 2021.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Адаксина, Мыц 2021: С. Адаксина, В. Мыц. Храмы крепости Чембало XIV–XV вв. – *Археология Евразийских степей*, 4, 213–239. // Adaksina, Myts 2021: S. Adaksina, V. Myts. Hramy kreposti Chembalo XIV–XV vv. – *Arheologiya Evraziyskih stepey*, 4, 213–239.

Айбабин, Хайрединова 2020: А. Айбабин, Э. Хайрединова. Квартальные храмы средневекового города на плато Эски-Кермен. – *Античная древность и средние века*, Т. 48, 310–326. // Aybabin, Hayredinova 2020: A. Aybabin, E. Hayredinova. Kvaratalynye hramy srednevekovogo goroda na plato Eski-Kermen. – *Antichnaya drevnosty i srednie veka*, Т. 48, 310–326.

Алексиев 2002: Й. Алексиев. За светците – покровители на столичния Търнов (опит за локализация на църквите в които са пазели мощите им). – В: *Търновска книжовна школа*, Т. 7, Велико Търново: УИ „Св.св. Кирил и Методий“, 411–426. // Aleksiev 2002: Y. Aleksiev. Za svettsite – pokroviteli na stolichniya Tarnov (opit za lokalizaciya na tsarkvite v koito sa pazeli moshtite im). – *Tarnovska knizhovna shkola*, Т. 7, Veliko Tarnovo: UI “Sv. Sv. Kiril i Metodiy”, 411–426.

Алексиев 2004: Й. Алексиев. „Трупане на благодат“ и сакрална защита на столичния Търнов. – В: *Сборник доклади от Юбилейна конференция с международно участие „100 години музейно дело в Карловско, 20 години археологически разкопки на средновековната крепост „Аневско кале“, Карлово, 6–7 юни 2003 г.“*. Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 84–94. // **Aleksiev 2004:** Y. Aleksiev. “Trupane na blagodat” i sakralna zashtita na stolichniya Tarnov. – V: *Sbornik dokladi ot Yubileyna konferenciya s mezhdunarodno uchastie “100 godini muzeyno delo v Karlovsko, 20 godini arheologicheski razkopki na srednovekovnata krepost “Anevsko kale”, Karlovo, 6–7 yuni 2003 g.”* Plovdiv: Plovdivsko universitetsko izdatelstvo, 84–94.

Бакалова 2003: Е. Бакалова. Реликвии у истоков культа святых. – В: *Востоchnohristianskie relikvii*. А. Лидов (ред.-сост.). Москва: Прогресс – Традиция, 19–44. // **Bakalova 2003:** E. Bakalova. Relikvii u istokov kulyta svyatyh. – V: *Vostochnohristianskie relikvii*. A. Lidov (red.-sost.). Moskva: Progress – Tradiciya, 19–44.

Бакалова 2016: Е. Бакалова. *Кулътът към реликвите и чудотворните икони. Традиции и съвременност*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. // **Bakalova 2016:** E. Bakalova. *Kultat kam relikvite i chudotvornite ikoni. Tradicii i savremennost*. Sofiya: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.

Ботева 2014: Н. Ботева. Археологически проучвания на обект „Ранновизантийска и средновековна крепост Хоталич“ край Севлиево. – *Археологически открития и разкопки през 2013 г.* София, 533–535. // **Boteva 2014:** N. Boteva. Arheologicheski prouchvaniya na obekt “Rannovizantiyska i srednovekovna krepost Hotalich” kray Sevlievo. – *Arheologicheski otrkritiya I razkopki prez 2013 g.* Sofiya, 533–535.

Ботева, Тотев 2018а: Н. Ботева, К. Тотев. Седмо правило на Седмия вселенски събор, или за дългия път на една християнска реликва. – В: *Плиска-Преслав*. Том 13. П. Георгиев, Я. Димитров (ред.). София: НАИМ – БАН, 445–456. // **Boteva, Totev**

2018a: N. Boteva, K. Totev. Sedmo pravilo na Sedmiya vselenski sabor, ili za dalgiya pat na edna hristiyanska relikva. – V: *Pliska-Preslav*. Tom 13. P. Georgiev, Ya. Dimitrov (red.). Sofiya: NAIM – BAN, 445–456.

Ботева, Тотев 2018б: Н. Ботева, К. Тотев. Реликвариат от Агато̀во, Севлиѐвско – опит за идентификация. – *Известия на Националния исторически музей*, 30, 98–116. // **Boteva, Totev 2018b:** N. Boteva, K. Totev. Relikvariya ot Agatovo, Sevlievsko – opit za identifikatsiya. – *Izvestiya na Natsionalniya istoricheski muzey*, 30, 98–116.

Ботева, Тотев 2019: Н. Ботева, К. Тотев. Бележки за организацията на олтарното пространство в енорийските църкви на крепостта Трапезица и средновековния Хоталич. – В: *Севлиево и Севлиевския край. Археологически проучвания. Юбилеен сборник по случай четиридесет години от началото на археологическите разкопки на ранновизантийската и средновековна крепост при град Севлиево*. Севлиево: Исторически музей – Севлиево, 87–95. // **Boteva, Totev 2019:** N. Boteva, K. Totev. Belezhki za organizatsiyata na oltarnoto prostranstvo v enoriyskite tsarkvi na krepostta Trapezitsa i srednovekovniya Hotalich. – V: *Sevlievo i Sevlievskiya kray. Arheologicheski prouchvaniya. Yubileen sbornik po sluchay chetirideset godini ot nachaloto na arheologicheskite razkopki na rannovizantiyskata i srednovekovna krepost pri grad Sevlievo*. Sevlievo: Istoricheski muzey – Sevlievo, 87–95.

Ботева, Шаранков, Чакър̀ов 2017: Н. Ботева, Н. Шаранков, К. Чакър̀ов. Откриване на реликвар, вграден в античен постамент от църквата „Св. Димитър“ в с. Агато̀во, Севлиѐвско. – В: *In honorem 4. Tempus fugit. Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. д-р Стоян Витлянов*. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 36–44. // **Boteva, Sharankov, Chakarov 2017:** N. Boteva, N. Sharankov, K. Chakarov. Otkrivane na relikvar, vgraden v antichen postament ot tsarkvata “Sv. Dimitar” v s. Agatovo, Sevlievsko. – V: *In honorem 4. Tempus fugit. Yubileen sbornik v chest na 70-godishninata na prof. d-r Stoyan Vitlyanov*. Shumen: Universitetsko izdatelstvo “Episkop Konstantin Preslavski”, 36–44.

Вачев 2012: Х. Вачев. *Един храм, един некропол, две религиозни общности. Археологически проучвания на католическия и арменски храм „Успение на Св. Богородица“ („Сурп Аствадзадзин“) и некропол във Велико Търново. Изследване на дубровнишката и арменската църковна архитектура в българските земи от XV век до Възраждането*. Велико Търново: Фабер. // **Vachev 2012:** H. Vachev. *Edin hram, edin nekropol, dve religiozni obshtnosti. Arheologicheski prouchvaniya na katolicheskaya I armenski hram “Uspenie na Sv. Bogoroditsa” (“Surp Astvadzadzin”) i nekropol vav Veliko Tarnovo. Izsledvane na dubrovnishkata I armenskata tsarkovna arhitektura v balgarskite zemi ot XV vek do Vazrazhdaneto*. Veliko Tarnovo: Faber.

Виноградов, Гайдуков, Желтов 2005: А. Виноградов, Н. Гайдуков, М. Желтов. Пещерные храмы Таврики: проблеме типологии и хронологии. – *Российская археология*, № 1, 72–80. // **Vinogradov, Gaydukov, Zheltov 2005:** A. Vinogradov, N. Gaydukov, M. Zheltov. Peshternye hramy Tavriki: problem tipologii i hronologii. – *Rossiyskaya arheologiya*, No 1, 72–80.

Димова 1985: В. Димова. Градоустройство и архитектура на цитаделата на Червен през XIII–XIV в. – В: *Средновековният Червен. Том 1. Цитаделата на града*. Отг. редактор Ст. Михайлов. София: Издателство на БАН, 33 – 131. // **Dimova 1985:** V. Dimova. Gradoustroystvo i arhitektura na tsitadelata na Cherven prez XIII–XIV v. – V: *Srednovekovniyat Cherven. Tom 1. Tsitadelata na grada*. Otg. redaktor St. Mihaylov. Sofiya: Izdatelstvo na BAN, 33 – 131.

Добрев 2010: Ив. Добрев. Трапезица. – В: *Сборник в чест на 65-годишнината на проф. дфн Георги Попов*. София: Изд. център „Боян Пенев“, 618–647. // **Dobrev 2010:** Iv. Dobrev. Trapezitsa. – V: *Sbornik v chest na 65-godishninata na prof. dfn Georgi Popov*. Sofiya: Izd. centar “Boyan Penev”, 618 – 647.

Дончева-Петкова 2011: Л. Дончева-Петкова. Средновековни кръстове-енколпиони от България (IX–XIV в.). София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. // **Doncheva-Petkova 2011:** L. Doncheva-Petkova. *Srednovekovni krastove-enkolpioni ot Balgariya (IX–XIV v.)*. Sofiya: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”.

Иванов Д. 1985: Д. Иванов. Надгробни паметници и погребения. – В: *Средновековният Червен. Том 1. Цитаделата на града*. Отг. редактор Ст. Михайлов. София: Издателство на БАН, 217–235. // **Ivanov D. 1985:** D. Ivanov. Nadgrobni pametnitsi i pogrebeniya. – V: *Srednovekovniyat Cherven. Tom 1. Tsitadelata na grada*. Otg. redaktor St. Mihaylov. Sofiya: Izdatelstvo na BAN, 217–235.

Иванов С. 2003: С. Иванов. Благочестивое расчленение: парадокс почитания мощей в византийской агиографии. – В: *Востоchnохристианские реликвии*. А. Лидов (ред.-сост.). Москва: Прогресс – Традиция, 121–131. // **Ivanov S. 2003:** S. Ivanov. Blagochestivoe raschlenenie: paradox pochitaniya moshtey v vizantiyskoy agiografii. – V: *Vostochnohristianskie relikvii*. A. Lidov (red.-sost.). Moskva: Progress – Traditsiya, 121–131.

Йорданов 2012: С. Йорданов. Средновековен град Червен, участък в северния край на седловината във вътрешния град. Пети сезон. – *Археологически открития и разкопки през 2011 г.* София, 464–466. // **Yordanov 2012:** S. Yordanov. Srednovekoven grad Cherven, uchastak v severniya kray na sedlovinata vav vatreshniya grad. Peti sezon. – *Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2011 g.* Sofiya, 464–466.

Йорданов, Хаджиев 2012: С. Йорданов, К. Хаджиев. Новите надписи графити от средновековния Червен. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 8, София, 175–182. // **Yordanov, Hadzhiev 2012:** S. Yordanov, K. Hadzhiev. Novite nadpisi graffiti ot srednovekovniya Cherven. – *Numizmatika, sfragistika i epigrafika*, 8, Sofiya, 175–182.

Кирякова, Петрунов 2023: В. Кирякова, Ф. Петрунов. Редовни археологически проучвания на Кокалянски Урвич през 2022 година. – *Археологически открития и разкопки през 2022 г.* София (под печат). // **Kiryakova, Petrunov 2023:** V. Kiryakova, F. Petrunov. Redovni prouchvaniya na Kokalyanski Urlich prez 2022 godina. – *Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2022 g.* Sofiya (pod pechat).

Лидов 2003: А. Лидов. Реликвии как стержень восточнохристианской культуры. – В: *Востоchnохристианские реликвии*. А. Лидов (ред.-сост.). Москва: Прогресс – Традиция, 5–15. // **Lidov 2003:** A. Lidov. Relikvii kak sterzheny vostochnohristianskoy

kultyury. – V: *Vostochnohristianskie relikvii*. A. Lidov (red.-sost.). Moskva: Progress – Traditsiya, 5–15.

Лидов 2006: А. Лидов (ред.-сост.). *Реликвии в Византии и Древней Руси: Письменные источники*. Москва: Прогресс – Традиция. // **Lidov 2006:** A. Lidov (red.-sost.). *Relikvii v Vizantii i Drevney Rusi: Pismennyye istochniki*. Moskva: Progress – Traditsiya.

Липатов и др. 2006: А. Липатов, Е. Медникова, А. Мусин, А. Пескова. Священные вложения древнерусских энколпионов в контексте литургической практики: возможности комплексного анализа. – В: *Христианская иконография Востока и Запада в памятниках материальной культуры Древней Руси и Византии. Памяти Татьяны Чуковой*. Отв. ред. Е. Носов. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 291–308. // **Lipatov i dr. 2006:** A. Lipatov, E. Mednikova, A. Musin, A. Peskova. Svyashtenniye vlozheniya drevnerusskikh enkolpionov v kontekste liturgicheskoy praktitki: vozmozhnosti kompleksnogo analiza. – V: *Hristianskaya ikonografiya Vostoka i Zapada v pamyatnikah materialynoy kultyury Drevney Rusi i Vizantii. Pamyati Tatyany Chukovoy*. Отв. ред. Е. Носов. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie, 291–308.

Майко 2019: В. Майко. Христианский храм у подножия горы Килиса-Кая возле Судака. – В: *Византия в контексте мировой культуры. Труды Государственного Эрмитажа*. Т. ХСІХ. Санкт-Петербург, 281–303. // **Mayko 2019:** V. Mayko. Hristianskiy hram u podnozhniya gory Kilisa-Kaya vozle Sudaka. – V: *Vizantiya v kontekste mirovoy kultyury. Trudy Gosudarstennogo Ermitazha*. Т. ХСІХ. Sankt-Peterburg, 281–303.

Макаров и др. 2020: Н. Макаров, Э. Грешников, И. Зайцева, К. Подурец, Е. Коваленко, М. Мурашев. Невидимые святые. Вложения в средневековых крестах-энколпионах по данным комплексных аналитических исследований. – *Краткие сообщения Института археологии*, Вып. 258, 25–45. // **Makarov i dr. 2020:** N. Makarov, E. Greshnikov, I. Zaytseva, K. Podurets, E. Kovalenko, M. Murashev. Nevidimiye svyatyni. Vlozheniya v srednevekovykh krestah-enkolpionah po dannym kompleksnykh analiticheskikh issledovaniy. – *Kratkie soobshteniya Instituta arheologii*, Вып. 258, 25–45.

Милчев, Койчева, Димитров 1994: Ат. Милчев, К. Койчева, П. Димитров. Крепостта от XII–XIV в. на м. Градът при с. Крамолин (Предварително съобщение). – *Годишник на музеите от Северна България*, том XX, 91–106. // **Milchev, Koycheva, Dimitrov 1994:** At. Milchev, K. Koycheva, P. Dimitrov. Krepостta ot XII–XIV v. na m. Gradat pri s. Kramolin (Predvaritelno saobshtenie). – *Godishnik na muzeite ot Severna Balmariya*, том XX, 91–106.

Науменко, Иожица 2018: В. Науменко, Д. Иожица. Церковь на горе Илька в округе Мангупского городища (Юго-западный Крым). Архитектурный анализ и объемная реконструкция памятника. – *Вопросы всеобщей истории архитектуры*, Выпуск 10/ 1, 170–196. // **Naumenko, Iozhitsa 2018:** V. Naumenko, D. Iozhitsa. Tserkovy na gore Ilyka v okruge Mangupskogo gorodishta (Yugo-zapadniy Krym). Arhitekturniy analiz i obaemnaya rekonstruktsiya pametnika. – *Voprosy vseobshtey istorii arhitektury*, Выпуск 10/ 1, 170–196.

Поповић 2018: Д. Поповић. *Ризница спасења. Култ реликвија и српских светих у средњовековној Србији*. Београд – Нови Сад: Балканолошки институт САНУ – Матица српска. // **Popovich 2018:** D. Popovich. *Riznitsa spasenya. Kult relikviya i srpskih svetih u srednyovekovnoy Srbiji*. Beograd – Novi Sad: Balkanološki institute SANU – Matitsa srpska.

Рабовянов 2020: Д. Рабовянов. Крепостта Трапезица в развитието на Търновград като столица на Второто българско царство. – В: *Владетел, държава и църква на Балканите през средновековието. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. д-р Пламен Павлов. Част 2*. Велико Търново: ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“, 380–386.

// **Rabovyanov 2020:** D. Rabovyanov. Krepостта Trapezitsa v razvitiето na Tarnovgrad като stolitsa na Vtoroto balgarsko tsarstvo. – V: *Vladetel, darzhava I tsarkva na Balkanite през Srednovekovieto. Sbornik v chest na 60-godishninata na prof. d-r Plamen Pavlov. Chast 2*. Veliko Tarnovo: VTU “Sv. Sv. Kiril i Metodiy”, 380–386.

Рабовянов, Чокоев 2023: Д. Рабовянов, И. Чокоев. Пластина с емайлово изображение на Христос Пантократор от Църква № 22 в крепостта Трапезица във Велико Търново. – В: *Сборник с научни изследвания, посветен на 100-годишния юбилей и паметта за проф. Станчо Ваклинов*. София: НАИМ – БАН (под печат). // **Rabovyanov, Chokoev 2023:** D. Rabovyanov, I. Chokoev. Plastina s emaylovo izobrazhenie na Hristos Pantokrator ot Tsarkva No 22 v krepостта Trapezitsa vav Veliko Tarnovo. – V: *Sbornik s nauchni izsledvaniya, posveten na 100-godishniya yubiley i pametta za prof. Stancho Vaklinov*. Sofiya: NAIM – BAN (pod pechat).

Рау 2014: К. Рау. Нов поглед върху стъкления реликварий от Църква № 19 на хълма Трапезица. – В: *Средновековният човек и неговият свят. Сборник в чест на 70-та годишнина на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов*. Велико Търново: Фабер, 735–739. // **Rau 2014:** K. Rau. Nov pogled varhu stakleniya relikvariya ot Tsarkva No 19 na halma Trapezitsa. – V: *Srednovekovniyat chovek i negoviat svyat. Sbornik v chest na 70-ta godishnina na prof. d.i.n. Kazimir Popkonstantinov*. Veliko Tarnovo: Faber, 735–739.

Симеонов 2007: С. Симеонов. *Хоталич. Средновековният град – крепост край Севлиево*. Севлиево: „М – Прес“ ООД. // **Simeonov 2007:** S. Simeonov. *Hotalich. Srednovekovniyat grad – krepост kray Sevlievo*. Sevlievo: “M – Pres” OOD.

Тотев 1993а: К. Тотев. Рядък медальон от клетъчен емайл открит на Царевец. – *Известия на Историческия музей – Велико Търново*, VIII, 121–124. // **Totev 1993a:** K. Totev. Ryadak medalyon ot kletachen emayl otkrit na Tsarevets. – *Izvestiya na Istoricheskiya muzey – Veliko Tarnovo*, VIII, 121–124.

Тотев 1993б: К. Тотев. Три византийски емайла от Търновград. – В: *Приноси към българската археология*, II, София, 108–113. // **Totev 1993b:** K. Totev. Tri vizantiyski emayla ot Tarnovgrad. – V: *Prinosi kam balgarskata arheologiya*, II, Sofiya, 108–113.

Тотев 1996: К. Тотев. Творби на византийския клетъчен емайл от Търновград. – В: *Бог и цар в българската история*. Пловдив: Хр. Г. Данов – Пловдив, 253–260. // **Totev 1996:** K. Totev. Tvorbi na vizantiyskiya kletachen emayl ot Tarnovgrad. – V: *Bog i tsar v balgarskata istoriya*. Plovdiv: Hr. G. Danov – Plovdiv, 253–260.

Тотев 2021: К. Тотев. *Византийски стеатитови икони от България*. Велико Търново: Фабер. // **Totev 2021:** K. Totev. *Vizantiyski steatitovi ikoni ot Balgariya*. Veliko Tarnovo: Faber.

Тотев, Ботева 2018: К. Тотев, Н. Ботева. Реликви и дарове в някои църкви от времето на Второто българско царство. – В: *Laudator temporis acti. Studia in memoriam Ioannis A. Božilov. Voll. II. Ius, imperium, potestas litterae ars et archaeologia*. Съст. И. Билярски. София: Гутенберг, 607–636. // **Totev, Boteva 2018:** K. Totev, N. Boteva. Relikvi i darove v nyakoi tsarkvi ot vremeto na Vtoroto balgarsko tsarstvo. – V: *Laudator temporis acti. Studia in memoriam Ioannis A. Božilov. Voll. II. Ius, imperium, potestas litterae ars et archaeologia*. Syst. I. Bilyarski. Sofiya: Gutenberg, 607–636.

Тотев, Ботева 2019: К. Тотев, Н. Ботева. Основаване, освещаване и посвещение на християнски храмове през XIII–XIV в. според археологическия материал от разкопките на крепостта „Трапезица“ във Велико Търново. – *Acta musei Varnaensis, XIII-I. История и култура на България и българите (IX–XIX в.)*. Исторически изследвания и археологически приноси в памет на проф. д-р Валентин Плетньов. Варна, 249–265. // **Totev, Boteva 2019:** K. Totev, N. Boteva. Osnovavane, osveshtavane i posveshtenie na hristiyanski hramove prez XIII–XIV v. spored arheologicheskiya material ot razkopkite na krepostta “Trapezitsa” vav Veliko Tarnovo. – *Acta musei Varnaensis, XIII–I. Istoriya I kultura na Balgariya i balgarite (IX–XIX v.)*. Istoricheski izsledvaniya i arheologicheski prinosi v pamet na prof. d-r Valentin Pletnyov. Varna, 249–265.

Тотев, Дерменджиев, Караилюв 2010: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилюв. Археологически разкопки на обект „Църква и баня“ южно от манастира „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – *Археологически открития и разкопки през 2009 г.* София, 507–509. // **Totev, Dermendzhiev, Karailiev 2010:** K. Totev, E. Dermendzhiev, P. Karailiev. Arheoloicheski razkopki na obekt “Tsarkva I banya” yuzhno ot manastira “Sv. 40 machenitsi” vav Veliko Tarnovo. – *Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2009 g.* Sofiya, 507–509.

Тотев, Дерменджиев, Караилюв 2013: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилюв. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север“ във Велико Търново. – *Археологически открития и разкопки през 2012 г.* София, 392–394. // **Totev, Dermendzhiev, Karailiev 2013:** K. Totev, E. Dermendzhiev, P. Karailiev. Arheologicheski razkopki na obekt “Srednovekoven grad Trapezitsa – sektor Sever” vav Veliko Tarnovo. – *Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2012 g.* Sofiya, 392–394.

Тотев, Дерменджиев, Караилюв 2014: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилюв. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север (Църква № 20)“ във Велико Търново. – *Археологически открития и разкопки през 2013 г.* София, 484–487. // **Totev, Dermendzhiev, Karailiev 2014:** K. Totev, E. Dermendzhiev, P. Karailiev. Arheologicheski razkopki na obekt “Srednovekoven grad Trapezitsa – sektor Sever (Tsarkva No 20)” vav Veliko Tarnovo. – *Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2013 g.* Sofiya, 484–487.

Тотев, Караилюв, Ботева 2019: К. Тотев, П. Караилюв, Н. Ботева. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север (Западна

крепостна стена)“. – *Археологически открития и разкопки през 2018 г.* София, 475 – 477. // **Totev, Karailiev, Boteva 2019**: K. Totev, P. Karailiev, N. Boteva. Arheologicheski razkopki na obekt “Srednovekoven grad Trapezitsa – sektor Sever (Zapadna krepostna stena)”. – *Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2018 g.* Sofiya, 475 – 477.

Тотев, Косева 2011: К. Тотев, Д. Косева. Църква № 19 и Централен площад. – В: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилиев, Д. Косева. *Археологически проучвания на средновековния град Трапезица сектор Север (Северна кула, Военна сграда, Западна крепостна стена, Железарска работилница, Църква № 19 и Централен площад. Разкопки 2007–2009)*. Велико Търново: Фабер. // **Totev, Koseva 2011**: K. Totev, D. Koseva. Tsarkva No 19 i Tsentralen ploshtad. – V: K. Totev, E. Dermendzhiev, P. Karailiev, D. Toteva. *Arheologicheski prouchvaniya na srednovekovniy grad Trapezitsa sektor Sever (Severna kula, Voenna sgrada, Zapadna krepostna stena, Zhelezarska rabotilnitsa, Tsarkva No 19 i Tsentralen ploshtad. Razkopki 2007–2009)*. Veliko Tarnovo: Faber.

Тотев, Косева 2016: К. Тотев, Д. Косева. Столичният Търнов в християнската култура на Балканския свят. – В: *Великите Асеневици*. Съст. П. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов. Велико Търново: Абагар, 364–376. // **Totev, Koseva 2016**: K. Totev, D. Koseva. Stolichniyat Tarnov v hristiyanskata kultura na Balkanskiya svyat. – V: *Velikite Asenevtsi*. Syst. P. Pavlov, N. Kanev, N. Hrisimov. Veliko Tarnovo: Abagar, 364–376.

Тотев, Рабовянов 2019: К. Тотев, Д. Рабовянов. Столичният Търнов – сакрална топография, реликви и мощи. – В: *Томичовият псалтир в България*. Съст. А. Джурова, К. Тотев. София: НАИМ – БАН, 101–121. // **Totev, Rabovyanov 2019**: K. Totev, D. Rabovyanov. Stolichniyat Tarnov – sakralna topografiya, relikvi i moshti. – V: *Tomichoviyat psaltir v Bulgariya*. Sast. A. Dzhurova, K. Totev. Sofiya: NAIM – BAN, 101–121.

Ćirić 2021: Y. Ćirić. Theodore Metochites Mosaic at Chora and the Relics of the True Cross. – *Journal of Mosaic Research*, 14, 41–51.

Gerstel 2015: Sh. Gerstel. *Rural Lives and Landscapes in Late Byzantium. Art, Archaeology, and Ethnography*. Cambridge: Cambridge University Press.

James 2003: L. James. Dry bones and painted pictures: relics and icons in Byzantium. – В: *Восточнохристиянские реликвии*. А. Лидов (ред.-сост.). Москва: Прогресс – Традиция, 45–55.

Kalavrezou 1997: I. Kalavrezou. Helping Hands for the Empire: Imperial Ceremonies and the Cult of Relics at the Byzantine Court. – In: *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*. Ed. by H. Maguire. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 53–79.

Kalopissi-Verti 2021: S. Kalopissi-Verti. Donors in the Palaiologan churches of the Mani in the Southern Peloponnese: individualities, collectivity and social identities. – In: *Искусство Византийского мира. Индивидуальность в художественном творчестве. Сборник статей в честь Ольги Сигизмундовны Поповой*. Ред.-сост. А. Захарова, О. Овчарова, И. Орещкая. Москва: Гос. ин-т искусствознания, 161–189.

Klein 2004: H. Klein. Eastern Objects and Western Desires: Relics and Reliquaries between Byzantium and the West. – *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 58, 283–314.

Lidov 2021: A. Lidov. Icons made of relics. Creating holy matter in Byzantium. – *Res: Anthropology and aesthetics*, volume 75 / 76, 91–100.

Marinis, Ousterhout 2015: V. Marinis, R. Ousterhout. “Grant Us to Share a Place and Lot with Them”. Relics and the Byzantine Church Building (9th – 15th Centuries). – In: *Saints and Sacred Matter. The Cult of Relics in Byzantium and Beyond*. Edited by C. Hahn and H. A. Klein. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 153–172.

Musin 2012: A. Musin. Byzantine Reliquary-Crosses in the Formation of Medieval Christian Culture in Europe. – In: *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*. Ed. by M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar. Kraków-Leipzig – Rzeszów – Warszawa, 61–94.

Rabovyanov 2021: D. Rabovyanov. Reliquary from Limoges, a holy gift to the capital of the Second Bulgarian kingdom Turnovgrad (Figure from West European reliquary from Church 22 in Trapezitsa fortress in Veliko Turnovo. – *Studia Academica Šumenensia*, 8, 2021, 205–226.

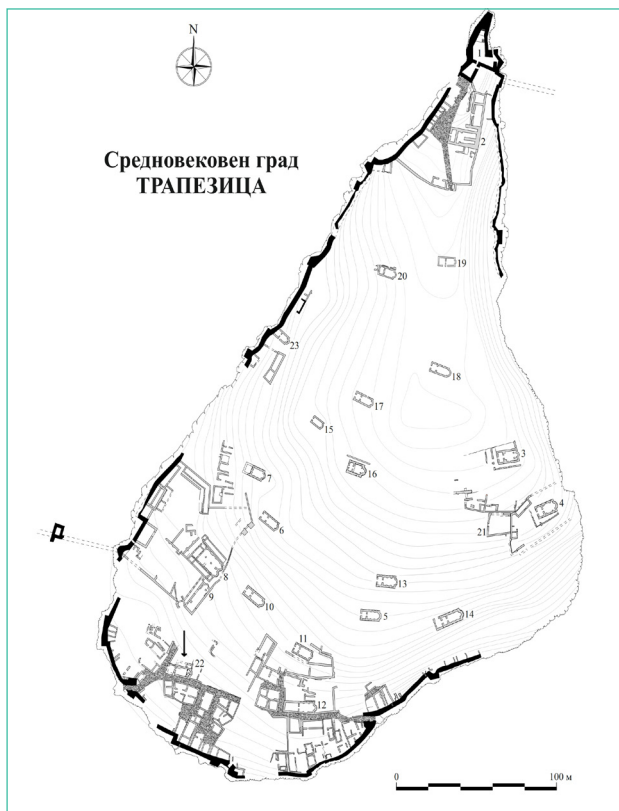
Talbot 2015: A.-M. Talbot. The Relics of New Saints: Deposition, Translation, and Veneration in Middle and Late Byzantium. – In: *Saints and Sacred Matter. The Cult of Relics in Byzantium and Beyond*. Edited by C. Hahn and H. A. Klein. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 215–230.

Teteriatnikov 1998: N. Teteriatnikov. Devotional Crosses in the Columns and Walls of Hagia Sophia. – *Byzantion*, 68, 2, 419–445.

Tkachuk 2020: V. Tkachuk. Eastern Christian Relics in Ukraine in the Late 17th and 18th Centuries. – In: *South-Eastern Europe and the Eastern Mediterranean*. Ed. by I. Feodorov. Brăila: Editura Istros a muzeului Brăilei “Carol I”, 73–94.

Yasin 2015: A. M. Yasin. Sacred Instalations. The Material Conditions of Relic Collections in Late Antique Churches. – In: *Saints and Sacred Matter. The Cult of Relics in Byzantium and Beyond*. Ed. by C. Hahn and H. A. Klein. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 133–152.

ПРИЛОЖЕНИЕ

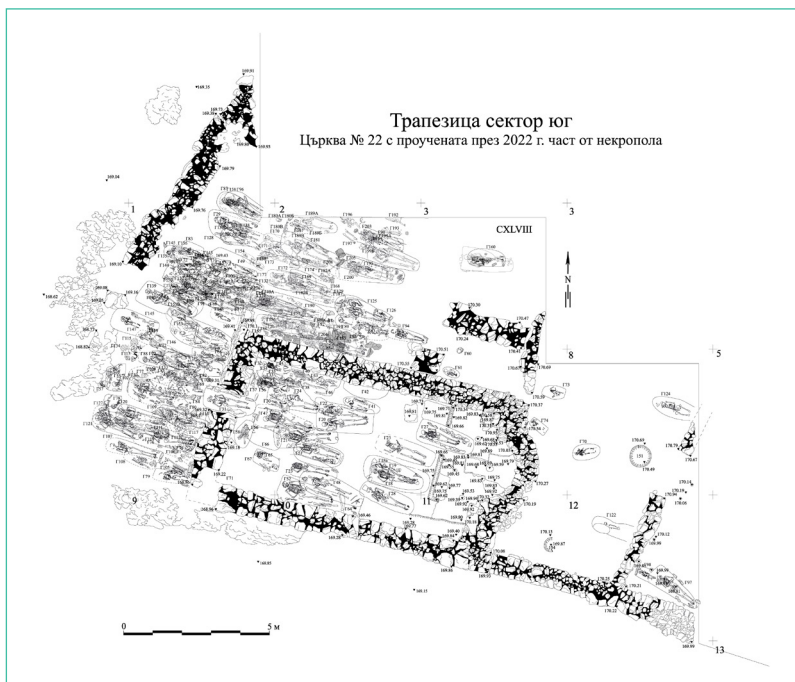

Обр. 1. План на крепостта Трапезица. Изготвили П. Дойчев, И. Григоров.

Обр. 2. Южната част на Трапезица с консервираната Църква № 22 на кръстовището на двете главни улици. Снимка К. Чанев.

Обр. 3. План на Църква № 22 с некропола след проучванията през 2022 г. Изготвил П. Дойчев.

Обр. 4. Олтарна част на Църква № 22 на Трапезица на нивото на хорсановата подложка за пода. Снимка Д. Рабвянов.